

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛІСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет права, публічного управління
та національної безпеки
Кафедра правознавства

Кваліфікаційна робота
на правах рукопису

УЛЬЯНОВА ЛЮБОВ ПАВЛІВНА

УДК 349.41 (477)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**Проблеми правового регулювання вирішення
земельних спорів**

081 «Право»

Подається на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Ульянова Л. П.

Керівник роботи
Пархоменко Наталія Миколаївна
доктор юридичних наук, професор

Висновок кафедри правознавства за результатами попереднього захисту:
до захисту допущено

Протокол засідання кафедри правознавства № __ від «__» _____ 2020 р.

Завідувачка кафедри правознавства

к.ю.н., доцент

Р.Д. ЛЯШЕНКО

(підпис)

«__» _____ 2020 р.

Результати захисту кваліфікаційної роботи

Здобувачка вищої освіти Ульянова Любов Павлівна
захистила кваліфікаційну роботу з оцінкою:

сума балів за 100-бальною шкалою _____

за шкалою ECTS _____

за національною шкалою _____

Секретар ЕК

(підпис)

Т.П. Грушевська

АНОТАЦІЯ

Ульянова Л. П. Проблеми правового регулювання вирішення земельних спорів. – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра за спеціальністю 081 – Право. – Поліський національний університет, Житомир, 2020.

Кваліфікаційна робота присвячена всебічному та комплексному дослідженню теоретико – правових аспектів вирішення земельних спорів. Досліджено зміст та сутність поняття «земельний спір», здійснено їх класифікацію. Окреслено низку теоретичних та практичних проблем пов'язаних із судовим та позасудовим (адміністративним) порядком вирішенням земельних спорів, а також досліджено альтернативні способи, які можуть бути використанні при вирішенні земельних спорів. Досліджено зарубіжний досвід вирішення земельних спорів та його можливість застосування в Україні. Запропоновано основні напрями вдосконалення нормативно - правового регулювання діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування та судів в Україні з питань вирішення земельних спорів.

Ключові слова: земельний спір, судовий розгляд, позасудовий порядок, альтернативні способи вирішення земельних спорів, судова практика, правове регулювання.

SUMMARY

Ulianova L. P. Problems of Legal Regulation of Settlement of Land Disputes.
– Manuscript qualification work.

Qualifying work for a master's degree in specialty 081 – Law. – Polissya National University, Zhytomyr, 2020.

The qualifying work is devoted to a comprehensive study of theoretical and legal aspects of the land dispute resolution. The content and essence of the concept of «land dispute» are studied, their classification is carried out. A number of theoretical and practical problems related to judicial and extrajudicial (administrative) settlement of land disputes are outlined, as well as alternative methods that can be used in resolving land disputes are explored. The foreign experience in resolving land disputes and its possibility of application in Ukraine is studied. The main directions of improvement of normative - legal regulation of activity of state bodies, local self - government bodies and courts in Ukraine on the issues of land dispute resolution are offered.

Key words: land dispute, court proceedings, out-of-court procedure, alternative ways of resolving land disputes, court practice, legal regulation.

ЗМІСТ

ВСТУП		6
РОЗДІЛ 1.	ТЕОРЕТИКО - ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИРІШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ СПОРІВ	
	1.1 Історична еволюція поглядів щодо становлення й розвитку нормативно-правової бази вирішення земельних спорів	9
	1.2 Теоретико - правові підходи до змісту та сутності поняття «земельний спір» як об'єкт правового регулювання	12
	1.3 Класифікація земельних спорів як предметна ознака розгляду справ в судовому порядку	14
	ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1	17
РОЗДІЛ 2.	АНАЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА МЕХАНІЗМИ ВИРІШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ СПОРІВ	
	2.1 Актуальні питання судового вирішення земельних спорів за законодавством України	18
	2.2 Проблемні аспекти позасудового вирішення земельних спорів	22
	2.3 Особливості альтернативних способів вирішення земельних спорів: проблеми та перспективи застосування в Україні	26
	ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2	30
РОЗДІЛ 3.	УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЧИННОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ЩОДО ВИРІШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ СПОРІВ З УРАХУВАННЯМ ДОСВІДУ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН	
	3.1 Зарубіжний досвід вирішення земельних спорів та можливість його використання в Україні: порівняльно-правовий аспект	31
	3.2 Основні напрямки удосконалення правового регулювання механізму вирішення земельних спорів в Україні	35
	ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3	39
	ВИСНОВКИ	40
	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	42

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сформована до теперішнього часу система земельних відносин викликає необхідність вдосконалення її організаційно-економічного механізму, пошуку нових напрямків підвищення ефективності і конкурентоспроможності її використання, а також вдосконалення процедури вирішення земельних спорів. Зазначимо, що окремі проблемні аспекти діяльності та функціонування системи органів, що уповноважені вирішувати земельні спори знайшли висвітлення у низці досліджень вітчизняних дослідників: О. О. Юца, О. В. Яцуна, І. Корнійчука, Д. В. Федчишина, С. І. Коцюби, І. Каракаша, Л. В. Мілімко, О. В. Бурцева та інших науковців. Однак, часті зміни у даній сфері зумовлюють виникнення ряду проблем, які потребують нового поглибленого аналізу.

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є комплексне теоретичне та практичне дослідження змісту правової природи земельних спорів, виокремлення проблемних питань, пов'язаних з нормативно – правовим регулюванням системи органів уповноважених розглядати земельні спори, а також вироблення науково обґрунтованих пропозицій, спрямованих на вдосконалення інституту вирішення земельних спорів.

Для досягнення поставленої мети, завданнями кваліфікаційної роботи є:

- дослідити історичну еволюцію поглядів щодо становлення й розвитку нормативно-правової бази вирішення земельних спорів;
- провести теоретико - правову характеристику змісту та сутності поняття «земельний спір» як об'єкта правового регулювання;
- здійснити класифікацію земельних спорів як предметної ознаки розгляду справ в судовому порядку;
- розкрити актуальні питання судового вирішення земельних спорів за законодавством України;
- виокремити проблемні аспекти позасудового вирішення земельних спорів;

- відобразити особливості альтернативних способів вирішення земельних спорів;
- висвітлити особливості зарубіжного досвіду вирішення земельних спорів та можливостей його запровадження в Україні;
- розробити науково обґрунтовані шляхи удосконалення правового регулювання механізму вирішення земельних спорів в Україні.

Об'єктом дослідження виступає сукупність суспільних відносин, які виникають та функціонують в процесі вирішення земельних спорів.

Предметом дослідження є публічно-правові основи інституту вирішення земельних спорів, що включають умови і порядок організації та здійснення діяльності компетентних органів уповноваженими вирішувати земельні спори.

Методи дослідження. У роботі використано як загальнонаукові методи пізнання явищ об'єктивної дійсності, так і спеціальні методи. Зокрема, для дослідження історичної еволюції поглядів щодо становлення й розвитку нормативно-правової бази вирішення земельних спорів в підрозділі 1.1. було використано історико – правовий метод. Розкрити загальнотеоретичні аспекти правової природи земельних спорів в підрозділі 1.2. вдалося за допомогою застосування діалектичного методу. Системно-структурний метод застосовувався в підрозділі 1.3. для з'ясування критеріїв класифікації земельних спорів як предметної ознаки розгляду справ в судовому порядку. За допомогою методу тлумачення правових норм, який був використаний у підрозділі 2.1. досліджено процесуальні засади вирішення земельних спорів в судовому порядку. Функціональний та формально-логічний методи було використано в підрозділі 2.2. для виявлення та аналізу основних проблем, які виникають при вирішенні земельних спорів в позасудовому порядку. У підрозділі 2.3. використано логіко-семантичний метод для дослідження особливостей застосування альтернативних способів вирішення земельних спорів в Україні. За допомогою порівняльного методу, який був використаний в підрозділі 3.1.

досліджено досвід зарубіжних країн щодо особливостей вирішення земельних спорів. У підрозділі 3.2. використано методи узагальнення, аналізу та синтезу, що дозволило сформулювати основні напрями удосконалення чинного законодавства України, а також прикінцевих положень проведеного дослідження.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали проведеного дослідження можуть бути використані: а) у галузі наукової діяльності – матеріали роботи є внеском до подальшого опрацювання основних проблем нормативно – правового регулювання інституту вирішення земельних спорів; б) у правотворчості – питання, які визначені в роботі, спрямовані на вдосконалення національного законодавства України у сфері вирішення земельних спорів; в) у правозастосовній діяльності – запропоновані рекомендації використовуються для підвищення ефективної діяльності уповноважених органів щодо вирішення земельних спорів.

Апробація результатів дослідження. Окремі результати та висновки, отримані в ході проведеного дослідження, були предметом обговорення на засіданні кафедри правознавства Поліського національного університету та науково-практичних конференціях: VII Всеукраїнська науково-практична конференція «Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції (до річниці прийняття Загальної декларації прав людини)» (Житомир, 5 грудня 2019 р.), II Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Управління соціально-економічним розвитком регіону та оцінка його ефективності в умовах децентралізації (Житомир, 30 квітня 2020 року), II Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритетні шляхи розвитку науки» (Київ, 30-31 серпня 2020 р.).

Структура та обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків та списку використаних джерел (40 найменувань).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО - ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИРІШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ СПОРІВ

1.1 Історична еволюція поглядів щодо становлення й розвитку нормативно-правової бази вирішення земельних спорів

Дослідження історії інституту вирішення земельних спорів дозволяє простежити його значення на різних етапах функціонування, виявити найважливіші віхи його становлення, а також зробити висновок про перспективи його розвитку в майбутньому. Так, аналізуючи історичні витoki становлення інституту вирішення земельних спорів, цікавою є періодизація, запропонована О. В. Ільницьким, який виокремив 9 періодів, а саме: перший етап – від часу зародження земельної власності до 1566 р.; другий – 1566-1906 р.р., що характеризувався утворенням квазісудових органів вирішення земельних спорів; третій – 1906-1917 р.р. виділяється створенням адміністративної системи вирішення земельних спорів; четвертий – 1917-1919 р.р. передбачав утворення спеціальних органів по управлінню земельним фондом, які у свою чергу також вирішували спори щодо земельних ділянок; п'ятий – 1919-1930 р.р. характеризується створенням спеціального порядку по вирішенню земельних спорів, а також діяльності двох спеціальних установ по вирішенню земельних спорів та управління земельним фондом; шостий – 1930-1932 р.р. передбачав як адміністративний так і судовий порядок вирішення спорів пов'язаних із землею; сьомий – 1932-1968 р.р. окреслює виключний адміністративний порядок вирішення спорів пов'язаних із земельними відносинами; восьмий – 1968-1992 р.р. характеризується наданням компетенції судовим органам вирішувати земельні спори, що виникають не лише між державою та особою, але і між фізичними та юридичними особами, тобто приватно – правові спори;

дев'ятий – 1992 р. – до теперішнього часу включає в себе реформування системи органів, що уповноважені вирішувати земельні спори, вдосконаленням чинного земельного законодавства України, що сприяло удосконаленню понять земельного спору та самої процедури його вирішення [1, с. 120].

Ми підтримуємо думку більшості науковців, таких як О. В. Яцун, В. В. Квак, Л. В. Лейба, які виокремлюють три основних періоди становлення інституту вирішення земельних спорів [2, с. 7], зокрема: перший період до сімнадцятого року ХХ століття, характерними рисами якого є регулювання земельних відносин на основі звичаєвого права, «Руської правди» та Судних грамот. Перша згадка про це міститься у записах давньогрецького історика Геродота, який згадує про життя скіфів на території України та створення грецьких колоній на території північного узбережжя Чорного моря. Проте, необхідно зазначити, що письмові юридичні джерела, які б містили норми про порядок вирішення земельних спорів не збереглося, тому можемо зробити висновок, що всі земельні спори регулювалися нормами звичаєвого права.

Одним з перших відомих писаних джерел, присвячених земельному процесу, була Новгородська судна грамота. У ній визначалася процедура відстрочки в «процесі про землю» [3, с. 316]. У Псковській судній грамоті в ст. 106 говорилося про бджолині угіддя між сьбрами і особою, що купила ділянку землі або лісу з бджолиними угіддями [4, с. 20]. Судебник ввів шестирічний термін щодо земельних спорів та трирічний термін для приватних осіб. Більш того, при подачі позову термін давності припинявся, а земля як об'єкт спору тимчасово була під наглядом пристава. Соборне уложення 1649 року містило в собі умови про показання свідків при вирішенні земельних спорів, особливо це виражалося в частині доказів визнання права власності.

В ХVІІІ ст. відбулися серйозні перетворення в галузі земельних відносин. Більш того, саме в цей період засновувалися спеціальні суди по

генеральному межуванню, які належали межовим департаментом Сенату. По спеціальному межуванню судовий розгляд доручався судовим звичаям, утвореним на підставі Судових статутів та Правил про пристрій судової частини, окрім того, закріплювалося положення про процес судових справ на місцевостях, порядок яких закріплювався «Положенням про земських дільничих начальників» [5, с. 2]. В Україні такі органи створювалися в період столипінської реформи. Спори, пов'язані, наприклад, з виділенням земель колишнім общинникам в приватну власність, дозволялися повітовими земельними комісіями. У 1911 році в Законі «Про землеустрій» встановлювався порядок утворення землевпорядних комісій. Земським начальникам доручалося вести збори, які розглядали питання про розподіл земель. Спори вирішувалися в повітових комісіях (апеляція в губернських комісіях). Оскаржити їх рішення міг лише Сенат. З викладеного випливає, що на цьому етапі переважала адміністративна процедура вирішення земельних спорів.

Другий – радянський період здебільшого характеризується встановленням цілої низки межових законів, утворенням системи спеціальних органів по вирішенню межових спорів, головною роль в якій було відведено межовому суду по генеральному межуванню. Загалом, аналізуючи земельні відносини радянського періоду можна зробити висновок, що правове регулювання стосувалося організації процедури вирішення земельних суперечок, проведенням землевпорядкування, наданням і вилученням земель. Основним нормативно – правовим актом даного періоду є Декрет «Про землю».

Для вирішення спорів, які виникали через землевиробництво створювалися третейські суди та примирні комісії. Земельний кодекс Української РСР 1922 року встановлював розгляд земельних суперечок земельними комісіями, до складу яких входили народний суддя і представник земельного органу. Діяльність земельних комісій (земельних судів) регулювали правила, встановлені для діяльності народного суду. Але в 1930

році земельні комісії були скасовані, а їх компетенція була розділена між різними органами влади: сільрадою, райвиконкомом, громадськими судами, народними судами [6, с. 78]. Вирішення земельних спорів входило в компетенцію різних органів. Деякі земельні спори розглядалися райвиконкомами. Спори про землекористування, сторонами в яких були одноосібні селянські господарства або окремі громадяни, розглядалися громадськими судами, вони ж займалися розділом селянських дворів. Були народні суди: вони розглядали суперечки, де однією зі сторін виступала державна, кооперативна, громадська інституція або підприємство, або земельне суспільство. Позитивним кроком щодо удосконалення земельного законодавства було прийняття Основ земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік, яким вперше закріплювалася компетенція судових органів щодо розгляду та вирішення земельних справ [7, с. 126].

Третій період – сучасний, з початку 90-х років ХХ століття – до теперішнього часу, особливість якого полягає у закріпленні переваги судових органів у вирішенні земельних спорів, прийняттям нового Земельного кодексу України, яким заборонено вирішення спорів щодо земельних відносин третейськими судами та яким регламентовано процедуру вирішення земельних спорів, а також внесенням змін до низки нормативно – правових актів України. Таким чином, простеживши динаміку розвитку земельних правовідносин потрібно відзначити, що кожен період має специфіку свого часу, але в той же час створює передумови в перспективі.

1.2 Теоретико - правові підходи до змісту та сутності поняття «земельний спір» як об'єкт правового регулювання

Головною причиною існуючих складнощів щодо правового регулювання земельних спорів виступає відсутність однакового тлумачення поняття «земельний спір». Незважаючи на те, що законодавець активно використовує цей термін, в тому числі і в основному акті – Земельному кодексі України

(далі – ЗКУ), його офіційного тлумачення ні в Кодексі, ні в будь-якому іншому нормативному правовому акті не міститься. Більшість фахівців сходяться на думці, що відсутність законодавчої дефініції поняття «земельний спір» є істотною прогалиною українського законодавства, що породжує складнощі при практичному застосуванні земельно-правових норм. На перший погляд, поняття «земельний спір» може здатися бездискусійним через очевидність обох його складових: «суперечка» – це розбіжність, конфлікт, зіткнення інтересів, «земельний» – значить відноситься до відповідної сфери суспільних відносин. Іншими словами, земельний спір – це спір (конфлікт, суперечність), що виникає із земельних правовідносин. Однак основна методологічна проблема складається в невизначеності поняття «земельне правовідношення» і його змісту. У зв'язку з цим вчені намагаються сформулювати якийсь універсальний критерій віднесення тієї чи іншої розбіжності, конфлікту, в т. ч. спори до категорії земельних.

Так, перша група дослідників галузеву приналежність даної категорії спорів визначає, відштовхуючись від їх предмета - прав на землю в широкому її розумінні. Фігурування в суперечці землі в якості об'єкта, нехай навіть побічно, вважає Д. С. Смаковській, свідомо є чинником, що обумовлює його віднесення до категорії земельних, і вже надає свою специфіку цих правовідносин та відрізняє його від будь-якого іншого спору [8, с. 181]. У руслі даного підходу А. Г. Нецветаєв окреслює предмет земельного спору в такий спосіб – конфлікт з питань власності на землю, землеволодіння та землекористування [9, с. 75]. Н. А. Алексєєва вважає, що предмет земельного спору становить розбіжність сторін з приводу виникнення, здійснення або припинення прав на землю та інших пов'язаних з нею прав та обов'язків [10, с. 10].

Друга група вчених приналежність конкретного спору до групи земельних визначає його зв'язком із земельним законодавством. Зокрема, С. А. Фролов трактує земельний спір як зіткнення інтересів, виникнення конкретної спірної ситуації, яка потребує застосування земельного

законодавства [11, с. 62]. На нашу думку, обидва розглянутих критерії: предмет спору – права на землю в широкому її розумінні, а точніше, їх порушення або оспорювання, що зумовила звернення за їх захистом в установленому законом порядку та підвідомчість, в т. ч. необхідність застосування поряд з іншими, перш за все і головним чином, земельного законодавства, виступають основними і обов'язковими ознаками поняття «земельний спір».

Детальним вивченням співвідношення даних двох понять займався Д. А. Тоточенко [12, с. 14]. У його трактуванні земельний спір – це не врегульовані розбіжності між учасниками земельних відносин, про які заявлено в суд загальної юрисдикції, арбітражний суд або третейський суд з приводу прав на земельну ділянку, а також майнові розбіжності, що виникають із земельних відносин разом з розбіжностями про права на земельну ділянку або при відсутності спору про права на земельну ділянку. Виходячи з цього, терміни «земельний спір» і «суперечка про права на земельну ділянку» він розглядає як загальне і часткове. При цьому перший, будучи родовим по відношенню до другого, охоплює також майнові спори, що виникають із земельних відносин.

Таким чином, підводячи підсумок варто зауважити, що поняття «земельний спір» є багатовекторним, проте обмежуючим у своїй суті. Тому, доцільно було б поняття «земельні спори», формувати з урахуванням чинного законодавства України, зокрема положень ЗКУ.

1.3 Класифікація земельних спорів як предметна ознака розгляду справ в судовому порядку

Правове регулювання земельних відносин вимагає, перш за все, наявності належного правового механізму забезпечення взаємоузгодження інтересів суб'єктів земельних правовідносин, а у випадку конфлікту інтересів чи порушення прав, також і належного механізму врегулювання та захисту

прав і законних інтересів. Варто зауважити, що земельні спори вельми різноманітні, що обумовлює необхідність їх класифікації. В юридичній літературі пропонуються різні варіанти. Так, Г. А. Свешніков виділяє «класичні» та «некласичні» земельні спори [13, с. 8]. Предметом перших виступає земельна ділянка як сукупність його особливих властивостей, закріплених в нормах земельного законодавства. До них відносяться суперечки з приводу надання земельних ділянок, суперечки про межі, спори про визнання прав на земельні ділянки, спори про встановлення сервітуту та ін. Другі являють собою по суті цивільно-правові претензії, а згадані вище особливі властивості земельної ділянки є додатковим предметом спору. Як приклад можна привести спори, пов'язані з правовідносинами купівлі-продажу, дарування, оренди та іншими угодами, які передбачають передачу та використання прав на земельні ділянки.

Г. С. Крапан ділить спори, що впливають із земельних відносин, відштовхуючись від їх предмета, на три групи: земельні, земельно-майнові і майнові [14, с. 20]. Н. А. Алексеева пропонує диференціювати земельні спори на спори, що виникають з правовідносин власності та інших речових прав на землю, і ті, що виникають із правовідносин з державного управління та регулювання в галузі використання і охорони земель [10, с. 11]. В. Романов розділяє такі суперечки на три групи. До першої групи вчений відносить земельні спори, які пов'язані з порушенням права володіння, користування, розпорядження землею. До другої групи віднесені земельно-майнові спори, пов'язані не тільки з порушенням земельних прав, а й з відшкодуванням збитків, шкоди, викликаних цими порушеннями. Третя група - майнові спори, що виникають із земельних відносин та стосуються користування і розпорядження землею [15, с. 23]. Кожна з наведених вище класифікацій, зрозуміло, не претендує на статус універсальної та єдино вірної з огляду на те, що відображає лише одну із сторін диференціації земельних спорів (за предметом, характером, за галузевою належністю, норм, що підлягають застосуванню). Разом з тим будь-яка спроба класифікувати, систематизувати

різноманітні конфліктні ситуації, що складаються з приводу землі – об'єкта підвищеної суспільної значимості, – може сприяти більш якісному захисту земельних прав і, як наслідок, гармонійному і планомірного розвитку земельних відносин в Україні.

За загальним правилом, земельні спори пов'язані з виникненням, зміною та припиненням прав на землю, відшкодуванням шкоди. Рісогою, яка відрізняє земельні спори від інших видів, є їх зміст, що полягає в предметі та підставі спору. Сторонами в спорі можуть виступати власники земельних ділянок, землевласники, землекористувачі, громадяни, а також юридичні особи, які порушили їх інтереси, органи державної влади та управління, органи місцевого управління та самоврядування. Необхідно відзначити, що основним та обов'язковим учасником земельних спорів є особа, яка може володіти суб'єктивним правом на землю [16, с. 272].

Складна ситуація в земельних відносинах і землекористуванні обумовлена наступними основними причинами: відсутність належної державної земельної політики та механізмів її реалізації; недооцінка змісту, складності, масштабів і специфіки державної земельної політики в ході здійснення економічних реформ; невдале (особливо в аграрній сфері) залучення зарубіжного досвіду, який використовується в країнах з розвинутою ринковою економікою; ігнорування ресурсно-комплексного підходу до розвитку сільських територій в процесі земельних трансформацій; відсутність послідовної державної політики, комплексного розвитку земельного законодавства, формування та розвитку інфраструктури іпотечного кредитування і ринку земель сільськогосподарського призначення [17, с. 211].

Підводячи підсумок, варто зазначити, що запропоновані науковцями види земельних спорів не є вичерпними. Як показує практика вони можуть бути класифіковані за різними критеріями.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Історичний досвід вирішення земельних спорів дозволяє виокремити три періоди, а саме: 1. перший період до сімнадцятого року ХХ століття, який характеризувався переважанням адміністративної процедури вирішення земельних спорів; 2. радянський період, який здебільшого характеризується встановленням цілої низки межових законів, утворенням системи спеціальних органів по вирішенню межових спорів; 3. третій період – сучасний, з початку 90-х років ХХ століття – до теперішнього часу, особливість якого полягає у закріпленні переваги судових органів у вирішенні земельних спорів, прийняттям нового Земельного кодексу України, а також внесенням змін до низки нормативно – правових актів України.

Законодавець активно використовує термін «земельний спір», в тому числі і в основному акті - ЗКУ, проте, варто відмітити, що його офіційного тлумачення ні в Кодексі, ні в будь-якому іншому нормативному правовому акті не міститься.

Земельні спори вельми різноманітні, що обумовлює необхідність їх класифікації. Як показує практика вони можуть бути класифіковані за різними критеріями, такими як: об'єкт спору, його суб'єктний склад, зміст, характер спору тощо.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА МЕХАНІЗМИ ВИРІШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ СПОРІВ

2.1 Актуальні питання судового вирішення земельних спорів за законодавством України

Сьогодні судова система нашої країни характеризується недостатньою ефективністю щодо вирішення окремих категорій спорів, у тому числі й земельних. Зокрема, ідеться про тривалість судового розгляду, перевантаження судів, некваліфіковане вирішення справ через відсутність єдиної практики розгляду земельних спорів тощо. Досліджуючи судову практику вирішення земельних спорів, на нашу думку, головною та найбільш актуальною проблемою з якою громадяни та юридичні особи стикаються на практиці є питання визначення компетентного суду, який уповноважений розглядати спір. Проблема підвідомчості спорів у сфері земельних відносин є однією з найбільш дискусійних в сфері правової доктрини та практики розгляду і вирішення спорів, особливо за участю суб'єктів господарювання, що актуалізує наукові пошуки, спрямовані на вироблення найбільш адекватних і відповідаючих сучасним викликам правових рішень.

Аналіз судової практики щодо розгляду спорів у сфері земельних правовідносин за період 2009-2016 р.р. свідчить про формування стійкої тенденції щодо вирішення питання стосовно підвідомчості земельних спорів, яка полягає у врахуванні не тільки складу сторін спору, але, перш за все, підстави позову [18, с. 43]. Підстави позову визначаються змістом спірних правовідносин та в свою чергу вони визначають правове становище сторін спору щодо один одного. Поступово в рамках діяльності місцевих загальних судів, господарських та адміністративних судів спостерігається зміна правових підходів до визначення підсудності земельних спорів.

Правознавці, аналізуючи проблему підвідомчості земельних спорів, відзначають, що суб'єкт владних повноважень може ставати учасником цих правовідносин виключно як носій владних повноважень. Тому говорити про його рівність з підприємцями недоречно [19]. Остання позиція викликає певні зауваження, оскільки тлумачення будь-якої діяльності органу державної влади або місцевого самоврядування завжди, як реалізація владних повноважень, є істотним перебільшенням ролі і значення цього органу в правових відносинах. Ст. 170 Господарського кодексу України (далі – ГК України) визначає порядок дії держави в цивільних відносинах. При цьому, як вірно зазначається в юридичній літературі, орган державної влади не виступає в ролі владно-розпорядчого суб'єкта публічного права і не реалізує свої владні повноваження щодо інших учасників цих відносин [20, с. 286].

Таким чином, слід констатувати наявність розбіжностей в правових підходах щодо визначення підвідомчості спорів, що впливають із земельних правовідносин. Різні судові інстанції неоднозначно тлумачать і застосовують положення чинного законодавства при розгляді таких спорів. Адміністративні суди і Конституційний Суд України при вирішенні питання про підвідомчість земельних спорів, перш за все, враховують формальну ознаку – склад учасників спірних відносин, участь в них органу державної влади або місцевого самоврядування. Вищий господарський суд України у своїх узагальненнях судової практики та постановках Пленуму наголосив на необхідності при вирішенні питання про підвідомчість враховувати два взаємозалежних критерії – склад учасників спору та характер спірних відносин, якими є підстава позову, що визначається сутністю спірних правовідносин та обумовлює правове становище сторін спору.

Верховний Суд в цьому аспекті займає більш нейтральну позицію – відзначаючи про розмежування компетенції судів із земельних майнових спорів залежно від суб'єктного складу їх учасників, він не забороняє враховувати інші додаткові критерії визначення підвідомчості спорів. При

цьому в межах практики розгляду спорів Верховним Судом в сфері земельних відносин, беручи до уваги характер спірних відносин і склад учасників, була вироблена стійка тенденція розгляду таких спорів за правилами господарського судочинства [21, с. 150].

У цьому аспекті слід зазначити, що проблему визначення підвідомчості земельних спорів не можна розглядати в стороні від загальнотеоретичних питань про предмет, методології та об'єкта регулювання земельного права. При розгляді земельних спорів іноді досить складно визначити характер відповідних правовідносин, їх приналежність до приватної або публічної сфери, і як наслідок ще на стадії відкриття провадження визначити форму судочинства, на підставі якої буде вирішуватися відповідний спір. З огляду на зазначене, не можемо не наголосити і на необхідності вирішення питання про підвідомчості земельних спорів на користь цивільного або господарського судочинства, також беручи до уваги сучасну тенденцію суттєвого збільшення приватноправових підстав регулювання земельних відносин. Формування стабільної судової практики при розгляді земельних спорів, тлумачення окремих норм законодавства з метою забезпечення їх однакового застосування, є важливими факторами підвищення ефективності правового регулювання земельних відносин [22, с. 301].

Варто відмітити, що різноманіття земельних спорів не виключає можливість розробки порядку розгляду справ, що виникають із земельних відносин. Так, свій варіант етапів підготовки до розгляду і безпосередньо розгляду спорів, що виникають із земельних відносин, пропонує Ю. А. Умеренко [23, с. 71]. Першим етапом, на її думку, виступає встановлення як самого факту порушення прав і законних інтересів, так і його основних параметрів (обставин): сутності (в чому полягає порушення), наявності (або відсутності) в земельному відношенні публічного елемента, порушника права, причинно-наслідкового зв'язку між його діянням (яке може виражатися у дії або бездіяльності) і порушенням прав.

На другому етапі відбувається вибір способу захисту порушеного права і початкове формулювання вимог. Визначення вимог, які підлягають вирішенню в судовому порядку, має бути орієнтоване на реальне відновлення порушених прав у разі їх задоволення і конкретизацію дій, які для цього необхідно зробити іншим особам. Ю. А. Умеренко відзначає особливу значимість даного етапу, оскільки саме спосіб захисту детермінує предмет доказування у тому чи іншому земельному спору, а вибір неналежного способу захисту виступає підставою, за якою в заявлених вимогах можуть відмовити [23, с. 73]. Третій етап полягає у визначенні предмета доказування і доказів, які виступають підставою встановлення судом наявності обставин, що мають значення для вирішення справи. Дана процесуальна стадія повинна вирішуватися на основі розподілу тягара доведення і з урахуванням сформованої судової практики, яка визначає предмет доказування по окремих категоріях спорів, що виникають із земельних відносин.

Нарешті, четвертий етап полягає в підготовці до судового розгляду і звернення до суду. На даному етапі здійснюється безпосередній збір доказів виходячи з предмета доказування, підготовка процесуальних документів, остаточне визначення вимог. Як зазначає Ю. А. Умеренко, чітке дотримання перерахованого алгоритму та якісність виконання кожного з етапів виступають запорукою правильного і своєчасного розгляду земельного спору, а також прийняття законного і обґрунтованого судового рішення, що сприяє відновленню порушених чи оспорюваних прав учасників земельних відносин [23, с. 74]. Наявність перерахованих вище особливостей є підставою розгляду можливості впровадження в українську судову систему позитивного досвіду ряду зарубіжних країн у сфері судочинства по земельних справах, зокрема, щодо створення спеціалізованих, «земельних» судів. Спеціалізацію земельного судочинства, як ми вважаємо, можна вважати перспективним кроком з огляду на те, що вона, безумовно, буде

сприяти підвищенню якості розгляду даної категорії справ, більш кваліфікованому відправленню судочинства.

Отже, складність вироблення єдиного порядку вирішення судами земельних спорів обумовлена наступними проблемами: – відсутністю універсального (загальновизнаного) тлумачення поняття «земельні спори»; – їх різноманіттям і постійною модернізацією; – унікальністю об'єкта даного виду суперечок – землі в широкому її розумінні, що володіє підвищеною економічною, екологічною та соціальною значимістю; – окремою правовою природою земельних відносин, врегульованих нормами, окрім земельного законодавства, також іншими галузями законодавства, і, відповідно, великим обсягом нормативного матеріалу, що характеризується наявністю в ньому внутрішніх протиріч; – не виробленістю однакової судової практики. У зв'язку з цим завданнями першорядної важливості виступають, по-перше, чітке законодавче закріплення поняття земельного спору, по-друге, розробка єдиної класифікації земельних спорів та періодична її модернізація (адаптація) відповідно до змін умов об'єктивної реальності і, по-третє, спеціалізація судів (суддів), що розглядають земельні спори. Тільки ці заходи в своїй сукупності можуть стати запорукою підвищення ефективності правосуддя в сфері земельно-правових відносин.

2.2 Проблемні аспекти позасудового вирішення земельних спорів

Однією з форм вирішення земельного спору є позасудовий (адміністративний) порядок, який відповідно до ст. 159 ЗКУ можна визначити як регламентовану діяльність компетентних органів місцевого самоврядування щодо розгляду та вирішення земельних спорів у межах наданих законодавством повноважень. Проте, на практиці необхідним є закріплення чітких норм щодо розмежування повноважень органів місцевого самоврядування, які б могли вирішувати земельні спори.

Земельні спори, які вирішуються органами місцевого самоврядування, характеризуються певними специфічними ознаками. Так, передусім місцеві органи влади вирішують земельні спори, які виникають лише в межах населених пунктів, тобто в межах підвідомчих територій. Цим спорам притаманні такі ознаки. По-перше, вони стосуються вичерпного кола осіб, тобто спори, які виникають головним чином за участю фізичних осіб. По-друге, земельні ділянки, з приводу яких виникають спори, незалежно від їх цільового призначення, мають перебувати у власності чи користуванні конкретних громадян. Окрему групу складають спори щодо розмежування меж районів у містах. Ці спори зазвичай мають незначну питому вагу. Вони можливі лише у містах, які мають поділ на окремі райони. В основу повноважень міських рад щодо вирішення таких спорів можуть бути покладені положення, закріплені ст. 11 ЗКУ [24]. Порядок їх визначення Земельним кодексом не встановлений.

Чинним законодавством (Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» та ЗКУ) не встановлено порядку розмежування повноважень у галузі земельних відносин між міською радою і створеними у місті районними радами. Не передбачено чинним законодавством і спеціальних повноважень у галузі земельних відносин для районних у містах рад. Разом з тим міські ради можуть делегувати їм частину своїх повноважень у цій сфері. Йдеться, наприклад, про розпорядження землями територіальної громади, а також вирішення земельних спорів з метою оперативності прийняття рішень.

Роль органів місцевого самоврядування у вирішенні земельних спорів залишається суттєвою. Це пов'язано з тим, що адміністративний (позасудовий) порядок вирішення земельних спорів характеризується оперативністю. Окрім того, такий розгляд здійснюється за більш спрощеною порівняно із судовою процедурою, яка не потребує фінансових витрат громадян. Варто відмітити, що до компетенції органів місцевого самоврядування відносять земельні спори, що пов'язані з наступною

проблематикою (ч. 3 ст. 158 ЗКУ): – розмір земельної ділянки, що перебуває у користуванні громадян у межах населеного пункту; – дотримання особами правил добросусідства; – встановлення міських меж районів. Інший інститут наділений дещо інакшими повноваженнями. До обов'язків органів виконавчої влади з питань земельних ресурсів належать земельні спори за межами населеного пункту (ч. 4 ст. 158 ЗКУ), а саме: – межі земельної ділянки; – створення обмежень використання земельних угідь. Враховуючи, що вищеназвані інституціональні одиниці влади виконують виключно позасудовий розгляд земельних справ та їх вирішення, досить важливо розрізнити ці органи як суб'єкти владних повноважень, і як суб'єкти господарювання. До причин подання заяви до органів місцевого самоврядування можна віднести: – недотримання законних прав та інтересів власника землі або орендаря; – територіальний спір за земельну ділянку; – наявність предмету спору.

Відповідно до ст. 159 ЗКУ уповноважені органи місцевого самоврядування мають розглянути земельний спір у тижневий строк з дня подання заяви. Проте, необхідно відмітити, що чинним законодавством України не передбачено форму такої заяви, обов'язкові вимоги, які мають міститися в ній, а також порядок реєстрації та передачі її для розгляду компетентним органам. Вважаємо, що відповідна заява про порушення земельних прав, має подаватися лише у письмовій формі та містити такі обов'язкові реквізити, як: найменування компетентного органу до якого подається заява, ініціали особи, яка звертається за захистом своїх порушених прав, адреса проживання, контактні дані, зміст поданої заяви, виклад обставин, якими заявник обґрунтовує свої вимоги із зазначенням доказів, що підтверджують вказані обставини та перелік документів, що додаються до заяви, які мають включати обов'язкові копії документів, які посвідчують особу заявника та право власності на земельну ділянку. Обов'язковою вимогою відповідної заяви є те, що вона має бути підписана заявником. Окрім того, подана заява має бути зареєстрована працівником органу

місцевого самоврядування у спеціальному журналі з обов'язковим зазначенням вхідного порядкового номеру заяви, дати реєстрації та особи, яка подала заяву [25, с. 75].

Наступною стадією є підготовка компетентних органів місцевого самоврядування до розгляду поданої заяви. Підготовка до розгляду, на нашу думку, має включати процес інформування усіх учасників спору про дату та час розгляду земельного спору. Інформування має включати в себе направлення письмового повідомлення про обставини розгляду спору. Безпосередній розгляд справи має проводитися із обов'язковою участю всіх учасників спору, за винятком наявності письмові заяви від зацікавленої особи про розгляд спору за її відсутності. Варто звернути увагу на те, що перелік прав та обов'язків учасників спору на законодавчому рівні також не в повній мірі регламентовані. Проте, слід звернути увагу і на те, що перелік прав та обов'язків, наведений у ст. 160 ЗКУ, на відміну від обсягу прав сторін, встановленого Цивільним процесуальним кодексом України (далі ЦПК України) (ст. 27) [26] і Кодексом адміністративного судочинства України (далі – КАСУ) (ст. 49) [27], є вичерпним. Необхідно також звернути увагу і на те, що ні Земельним кодексом України ні Законом України «Про місцеве самоврядування» [28] не встановлено порядку та механізмів виконання прийнятого комісією рішення по суті земельного спору. Лише п. 4 ст. 159 ЗКУ вказує, що такий порядок має встановлюватися у самому рішенні.

Підводячи підсумки, варто підкреслити, що позасудовий порядок вирішення земельних спорів належним чином неврегульований законодавством України. Вважаємо, що з метою удосконалення правового регулювання вирішення земельних спорів в першу чергу необхідно внести зміни до Земельного кодексу України, закріпивши в обов'язковому порядку норми про деталізований порядок подання заяви, її реквізитів та порядку реєстрації, механізму визначення та формування комісії по розгляду земельних спорів, порядку інформування учасників спору, прийняття та виконання рішення, а також закріпити перелік заходів щодо виконання

рішень по земельних спорах, які мають право вживати органи місцевого самоврядування. Окремою нормою, необхідно також чітко закріпити перелік земельних спорів, які підлягають вирішенню компетентними органами місцевого самоврядування.

2.3 Особливості альтернативних способів вирішення земельних спорів: проблеми та перспективи застосування в Україні

Світова юридична практика оперує таким поняттям, як процедура альтернативного вирішення спорів. Метою такої процедури є вирішення спорів способом, який задовольнив би обидві сторони спору. Названа процедура належить до неюрисдикційних форм вирішення спорів та не передбачає владне вирішення спору уповноваженими органами.

Варто зазначити, що нині норми українського законодавства щодо процедур альтернативного вирішення спорів мають фрагментарний і декларативний характер. Закон містить лише положення про можливість їх використання, залишаючи невизначеним саме поняття та перелік допустимих або рекомендованих для застосування процедур. Одним із перших міжнародно-правових документів, у якому містилося положення про врегулювання спорів через досягнення компромісу, стала Вашингтонська конвенція 1965 р. Вона передбачає дві процедури, у яких бере участь третя сторона. Однією з них є медіація, іншою – conciliations (консіліація) [29, с. 75].

У більшості розвинених країн сторони, що конфліктують, дедалі частіше звертаються до застосування відновних практик, таких як процедура медіації. Зазначене поняття поєднує в собі як матеріальні, так і процесуальні норми, унаслідок чого не можна чітко визначити, до інститутів якого права воно належить: матеріального чи процесуального. Оперуючи поняттям «процедура медіації», ми вказуємо насамперед на його процесуальну сторону, яка виражається в регламентованому порядку реалізації прав та у

виконанні обов'язків суб'єктів. Необхідно зауважити, що сьогодні термін «медіація» взагалі відсутній в українському законодавстві. Неодноразові спроби врегулювати медіацію шляхом прийняття спеціального закону не були успішними. А тому сьогодні в законодавстві відсутні положення щодо статусу медіатора, прав та обов'язків сторін, а також інших важливих аспектів зазначеної процедури.

У науці переважає підхід, згідно з яким під медіацією розуміють спосіб примирення сторін, у ході якого нейтральна особа обрана добровільно сторонами з огляду на її компетенцію та авторитет. Загалом поділяючи цю позицію, пропонуємо таке визначення аналізованого поняття: медіація - це процес переговорів, у якому медіатор є організатором та управляє переговорами таким чином, щоб сторони дійшли найбільш вигідної та такої, що задовольняє інтереси обох сторін, угоди, у результаті виконання якої конфлікт між сторонами буде врегульовано [30, с. 47].

У світі досить поширена процедура консіліації, яка сьогодні є маловідомою в Україні. Більшість даних про неї міститься в іноземних джерелах, хоча й у них немає однозначних поглядів на відмежування цієї процедури від медіації. А. Даулінг-Хассей слушно зазначає: «Конфліктуючі та суперечливі визначення, які використовуються в цих двох різних галузях, мають тенденцію створювати певний ступінь невизначеності щодо того, що саме означає термін. Як учасники спорів, так і практикуючі юристи з меншою ймовірністю використовують або рекомендують те, чого вони не розуміють, виключно через брак інформації» [31, с. 47].

Спільними перевагами медіації та консіліації є позбавлення права без згоди всіх сторін спору приймати рішення, яке провокувало б невдоволення сторони, що програла, унаслідок чого була б можлива подальша ескалація конфлікту. При цьому завдяки зазначеним процедурам конфлікт вирішується назавжди. На відміну від судового способу вирішення спору, під час альтернативного вирішення спору немає того, хто програв, адже обидві сторони вважають таке рішення прийнятним для себе.

Принципова різниця між медіацією та консіліацією полягає в ролі й ступені залучення нейтральної та незалежної третьої сторони до відповідних процедур. Хоча обидві процедури базуються на принципах добровільності й конфіденційності та є досить гнучкими, консіліація дозволяє третій стороні (посереднику) консультувати з правових і матеріальних питань, у тому числі щодо економічних, фінансових та/або приватних інтересів сторін, шляхом надання офіційних рекомендацій і пропозицій стосовно врегулювання спору. Натомість процедура медіації вимагає, щоб третя сторона (посередник) займалася виключно процедурними питаннями та сприяла досягненню взаємно прийнятної узгодженої угоди без надання власних рекомендацій і варіантів вирішення правового спору [32, с. 68].

Вважаємо, що така чітка різниця повинна бути відображена в законодавчих положеннях, які визначають ці процедури, з двох причин. По-перше, це забезпечить сторонам спору можливість усебічно розуміти роль третьої сторони в процесі. По-друге, така відмінність має велике значення під час встановлення обов'язків і ролі третьої сторони в межах таких процедур. Ще одну відмінність між медіацією та консіліацією можна виявити внаслідок аналізу прав та інтересів, які враховуються під час вирішення спорів. Як відомо, медіація спрямована на вирішення конфліктів на основі інтересів сторін. Така процедура вирішення спорів розширює процес обговорення, виходячи за межі права, що дає змогу сторонам розглядати дійсні інтереси сторін спору, обговорювати емоції та шукати творчі рішення для вирішення спору. Основна увага медіації спрямована на з'ясування реальних мотивів або основних інтересів сторін у суперечці з метою досягнення взаємоприйняттого компромісу, який відповідає реальним інтересам обох сторін. У свою чергу під час консіліації акцент робиться на юридичних правах сторін. Варто наголосити на тому, що під час винесення рекомендації консіліатор повинен враховувати також інтереси.

Що стосується земельних спорів, то при цьому гостро постає питання відсутності чітких процедурних вимог, надмірної гнучкості процедури та

універсальності ролі посередника. Саме ці фактори говорять про високу ймовірність недобросовісного застосування цієї процедури в процесі використання та розпорядження головним національним багатством України – землею. Беручи до уваги найбільш поширені межові спори, можемо зазначити, що поверхневість консіліації порівняно з медіацією не зможе якісно вирішити конфлікт, а саме його неправовий складник, і її результат буде тотожним із приватною консультацією юриста, а не взаємовигідним вирішенням суперечки.

Таким чином, підводячи підсумки необхідно зазначити, що на сьогодні земельне законодавство створює передумови для застосування процедур альтернативних способів урегулювання земельно-правових конфліктів, однак потребує суттєвого доопрацювання в частині регулювання таких механізмів. Більш детальна законодавча регламентація процедур альтернативного вирішення спорів сприятиме поінформованості суспільства щодо таких процедур, а також створить підґрунтя для успішного розвитку цих правових інститутів в Україні.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Спеціалізація земельного судочинства можна вважати перспективним кроком з огляду на те, що вона, безумовно буде сприяти підвищенню якості розгляду даної категорії справ, більш кваліфікованому відправленню судочинства. Необхідно також підкреслити, що проблему розмежування компетенції судів при розгляді земельних спорів не слід вирішувати суто формально, беручи до уваги тільки правовий статус учасників спору. З огляду на комплексний характер земельних відносин в кожному окремому випадку слід визначити характер спірних відносин, тобто їх належність до сфери публічного або приватного права, і, як наслідок, застосувати відповідні таким спірним відносинам форми судочинства.

З метою удосконалення правового регулювання вирішення земельних спорів органами місцевого самоврядування в першу чергу необхідно внести зміни до Земельного кодексу України, закріпивши в обов'язковому порядку норми про деталізований порядок подання заяви, її реквізитів та порядку реєстрації, механізму визначення та формування комісії по розгляду земельних спорів, порядку інформування учасників спору, прийняття та виконання рішення, а також закріпити перелік заходів щодо виконання рішень по земельних спорах, які мають право вживати органи місцевого самоврядування. Окремою нормою, необхідно також чітко закріпити перелік земельних спорів, які підлягають вирішенню компетентними органами місцевого самоврядування.

Варто зазначити, що нині норми українського законодавства щодо процедур альтернативного вирішення земельних спорів мають фрагментарний і декларативний характер. Пропонуємо таке визначення аналізованого поняття: медіація - це процес переговорів, у якому медіатор є організатором та управляє переговорами таким чином, щоб сторони дійшли найбільш вигідної та такої, що задовольняє інтереси обох сторін, угоди, у результаті виконання якої конфлікт між сторонами буде врегульовано.

РОЗДІЛ 3

УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЧИННОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ЩОДО ВИРІШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ СПОРІВ З УРАХУВАННЯМ ДОСВІДУ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

3.1 Зарубіжний досвід вирішення земельних спорів та можливість його використання в Україні: порівняльно-правовий аспект

Судовий захист земельних прав має як майнову, так і природоохоронну та екологічну сторони, забезпечуючи при цьому захист величезного комплексу прав, від права власності на земельну ділянку до права на сприятливе навколишнє середовище. Такий комплексний правовий характер дає підстави стверджувати, що питання, пов'язане з розглядом земельних спорів як окремої категорії справ, назріло давно. Виділення таких справ в окрему категорію, можливо, створить ефективний механізм реалізації права на судовий захист у сфері земельних спорів [33, с. 103].

При цьому варто відзначити, що закордонний досвід в даному питанні, має багаторічну практику і корисний для розгляду та застосування його в реаліях нашої країни. Спеціальні судові органи, що займаються вирішенням екологічних та природоресурсних спорів, існують у багатьох країнах, їх досвід і практика показує ефективність даних органів. Цікаво розглянути деякі з них. Успішним є досвід Нового Південного Уельсу. Так, Земельний та екологічний суд був створений 1 вересня 1980 року відповідно до Закону про сушу і навколишнє середовище 1979 року («Закон ЛЕС») в якості вищого суду вирішення земельних спорів. Він повинен бути спеціалізованим судом, який користується комплексною юрисдикцією. У Законі про охорону навколишнього середовища були введені процедури оцінки впливу на навколишнє середовище, в яких були потрібні державні та напівдержавні органи, при проведенні заходів, які можуть істотно вплинути на навколишнє

середовище, підготувати та подати офіційні заяви про вплив на навколишнє середовище представникам громадськості. Закон також реформував аспекти системи планування землекористування, в якому були визначені три типи плану розвитку: державна політика, інструменти регіонального планування та інструменти місцевого планування [34].

Сам Суд був заснований, щоб вирішувати справи по спорах, що виникають у відповідності з усім масивом екологічного і природоресурсного законодавства. Воно включало в себе, такі закони, як «Закон про вивезення відходів», «Закон про чисте повітря», Закон «про Чисту воду» і «Закон про хімікати». Різні фрагментовані права, звернені до цих законів, були об'єднані. Новому суду дали широку юрисдикцію, щоб мати справу, не тільки з усіма зверненнями, що стосуються всього землекористування і проблем навколишнього середовища, але також і з усіма цивільними та злочинними питаннями, і питаннями, пов'язаними з правозастосуванням та судовим наглядом [35, с. 228]. Суду також дали всі повноваження, якими раніше володів Верховний Суд штату за допомогою судового нагляду та здійснення природоохоронного законодавства. Таким чином, даний суд став єдиним централізованим вікном, що вирішує всі спори пов'язані із порушенням земельного, екологічного та природоресурсного законодавства, при цьому здійснюючи судовий захист не тільки за допомогою спеціалізованого, а й громадянського адміністративного та кримінального судочинства.

Цікавою є практика екологічних судів Швеції. Основним нормативно – правовим актом є Екологічний Кодекс, який був прийнятий в червні 1998 року. Екологічні суди мають юрисдикцією першої та апеляційної інстанції. У першій інстанції Екологічний Суд має справу з вирішенням спорів пов'язаних з екологічно-небезпечних дій на природні ресурси, і з водними спорами. Суди також мають цивільну юрисдикцію першої інстанції щодо екологічних позовів про відшкодування шкоди. В апеляційній юрисдикції Суд розглядає рішення, прийняті урядами графств та іншими урядовими

установами відповідно до Екологічного Кодексу. Очолює суд голова, крім нього до складу входить радник з технічних питань пов'язаних з екологією та два досвідчених судді, які розбираються в питаннях державного устрою і промисловості. Залучення спеціальних фахівців вважається правильним рішенням в питанні вирішення земельних та екологічних спорів, так як дані спори носять не тільки складний правовий, а й технічний характер [36, с. 265].

Варто звернути увагу на організацію земельних судів в США. Спеціалізовані суди США не раз розглядалися в українській земельно-правовій науці, тому хотілося б зупинитися, не на їх розгляді, а на важливу особливість здійснення судового захисту земельних прав та вирішення земельних спорів в даній країні. У США в судовому процесі розглядаються питання, пов'язані з охороною природних ресурсів, захистом сприятливого навколишнього середовища, захистом прав землекористувачів та інші справи, що зачіпають екологічні, земельні та природоресурсні спори [37, с. 262]. Варто відмітити, що у розгляді справи беруть участь спеціалізовані судді, які крім основної юридичної освіти, мають високу кваліфікацію в питаннях екології, природних ресурсів та землекористування. Треба відзначити для порівняння, що крім вище наведених суддів, в судовій системі федеральних окружних судів США так само є спеціалізовані судді по податковим та зовнішньоторговельним спорам.

Крім США подібна система використовується і в Шотландії. Шотландський земельний суд має давню історію. Примітний його склад, який включає в себе голову суду, заступника голови і три постійних члена-практика, досвідчених в сфері землекористування та аграрних питаннях [38, с. 98]. Необхідно відмітити, що практики працюють в тісному контакті з головою і його заступником, при цьому роз'яснюють не тільки правові питання, але технічну сторону процесу. Проте, Шотландський земельний суд розглядає не всі земельні спори. Як правило, спори підвідомчі суду стосуються сільськогосподарського аспекту та аспекту землекористування.

Майнові ж питання, пов'язані із землею розглядаються судами загальної юрисдикції.

Наведений позитивний досвід слід врахувати і для української судової системи. Розглянувши лише незначну частину країн, в яких порядок вирішення земельних спорів та судовий захист земельних прав мають цікаві та практично важливі особливості, підведемо певні підсумки. По-перше, вирішення земельних спорів та судовий захист земельних прав носять складний та комплексний характер. Це залежить від того фактора, що земля розглядається багато в чому не тільки як предмет майнових відносин, але і як важливий природний ресурс, що забезпечує стабільну діяльність держави.

Зарубіжний досвід в цій сфері міг би допомогти розвитку захисту земельних прав. Однак поки що, як вже було сказано вище, дана реформа бачиться далеким майбутнім, ніж реальним сьогоденням. При цьому у неї можуть бути і противники, які висловлюють доводи про те, що така реформа спричинить збільшення чисельності штату суддів та потребує чималих фінансових витрат. Але, не треба заперечувати і того, що в нашій державі вже давно назріло питання консолідації певних сфер і судова система плавно йде до створення спеціалізованих судів (наприклад, Вищий суд з питань інтелектуальної власності це доводить). Однак, до даної системи варто йти поступово.

По-друге, хотілося б звернути увагу, що в даному розділі був проведений аналіз вирішення земельних спорів США, Швеції та Шотландії, який дозволив виявити загальну закономірність у вирішенні земельних та екологічних спорів, а саме участь спеціалізованих суддів. Такий підхід бачиться більш реальним для сучасної судової системи України, дійсно вирішення земельних спорів часом стосується не тільки майнових питань, а й питань пов'язаних з природно-ресурсними та екологічними організаціями. Практично завжди ці питання носять не тільки складний правовий характер, але і складний технічний та практичний аспект. Тому поява спеціалізованих суддів в питаннях екологічного та земельного законодавства, в системі судів

загальної юрисдикції бачиться вірним кроком на шляху до вдосконалення судового захисту земельних прав та вирішенню земельних спорів.

3.2 Основні напрямки удосконалення правового регулювання механізму вирішення земельних спорів в Україні

Під оптимізацією діяльності уповноважених органів щодо вирішення земельних спорів прийнято розуміти сукупність дій, спрямованих на підвищення її якості та ефективності за допомогою, насамперед, чіткої регламентації законодавством, більш раціонального використання вже наявних коштів або за допомогою залучення відносно невеликої кількості нових. Серед завдань, які необхідно вирішувати в цілях підвищення якості діяльності з вирішення земельних спорів, найбільш важливе значення мають профілактичні заходи, покликані усунути причини та умови, а також складності, які породжують ці спори. До них відносять:

I. Вдосконалення чинного законодавства, як земельного, так і суміжного з ним. Удосконалення закону має йти за трьома основними напрямками: 1. вдосконалення матеріальних норм права, зокрема більш чіткої регламентації правомочностей власників, орендарів земельних ділянок та інших осіб, які використовують землю; 2. вдосконалення процесуальних норм права, від належної дії яких залежить швидкість реалізації правомочностей суб'єктів та усунення конфліктних ситуацій. Доцільним, на нашу думку, є прийняття окремого нормативно-правового акту, а саме Земельного процесуального кодексу України, яким передбачити чіткий механізм розгляду земельних спорів.

II. Вдосконалення практики доведення до всіх громадян та юридичних осіб, які перебувають на території України, прийнятих нормативно-правових актів. Реалізація даного завдання можливе лише шляхом належного механізму інформаційного забезпечення. Досить часто формування системи інформаційного забезпечення ототожнюється з процесом інформатизації

управління. Термін «інформатизація», що використовується в науковому обігу, трактується різними дослідниками по-різному. У представленні одних, інформатизація розглядається як багатосторонній процес впровадження інформаційно-комунікаційних технологій в різні сфери діяльності, на думку других – як сукупність процесів становлення інформаційного суспільства відповідно до науково-технічного прогресу, з позицій третіх – як упорядкований набір процесів науково-технічного та соціально-економічного розвитку, що забезпечують формування єдиного інформаційного простору, необхідного для задоволення інформаційних потреб суспільства, в розумінні четвертих – як система організаційно-технічних заходів щодо вдосконалення технологій реалізації окремих інформаційних процедур, збільшення обсягів інформаційних ресурсів, доступних всім членам суспільства, підвищення рівня інформаційної культури та комп'ютеризації діяльності людини. У загальному випадку інформатизацію можна визначати у вигляді процесу суспільного розвитку, пов'язаного з системним впровадженням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій в усі сфери людської діяльності.

На нашу думку, найбільш вдалим видається трактування інформатизації як організаційно-технологічного процесу формування сприятливого інформаційного середовища, що дозволяє задовольняти зростаючі інформаційні потреби кінцевих користувачів в умовах розвитку сукупності інформаційних ресурсів та організації регламентованого доступу до них. Тобто «інформатизація» є більш широким поняттям ніж «інформаційне забезпечення», так як категорія «інформаційне забезпечення», як правило, використовується стосовно конкретної предметної області і пов'язана з реалізацією конкретних прикладних задач.

Так, наприклад, в якості базових функцій системи інформаційного забезпечення управління, на думку М. І. Сухомлинової [39, с. 367], можна виділити наступні: забезпечення суб'єктів управління інформацією, достатньою для вироблення ефективних управлінських рішень; формування інформаційного фонду, що містить дані про розвиток керованої підсистеми в

цілому і її окремих елементів, актуалізацію інформаційного фонду, систематизація інформаційних ресурсів, створення можливостей автоматизації функцій управління, обґрунтування можливих сценаріїв та прогнозних параметрів розвитку керованої підсистеми; розвиток та вдосконалення інструментів і методів реалізації основних інформаційних процедур (збір, обробка, зберігання, пошук і передача економічної інформації); моніторинг зміни середовища функціонування та оцінка їх впливу на процеси розвитку керованої підсистеми; дослідження IT-ринку і розробка програми інформатизації управління; модернізацію інформаційної інфраструктури відповідно до інформаційних потреб системи [40, с. 118].

Ліквідація наявних проблем інформаційного забезпечення органів, що уповноважені розглядати земельні спори, пов'язана з реалізацією таких заходів як: – стандартизація системи інформаційної взаємодії органів державного управління, органів місцевого самоврядування, а також різних державних установ (до прикладу таких як Головне управління Держгеокадастру); – стандартизація складу та структури інформаційного фонду системи інформаційного забезпечення управління; – визначення джерел та регламентів формування інформаційного фонду; – регламентація процесів формування підсистем реалізації окремих функціональних завдань та управління окремими елементами агроекономічної систем різного рівня; – стандартизація процесів вирішення типових задач щодо земельних спорів різного рівня; – розробка типових проектів інформаційних систем регіонального рівня, що забезпечують реалізацію універсальних функцій по вирішенню земельних спорів; – розробка типових проектів системи інформаційного забезпечення господарюючих суб'єктів аграрного сектора та ін.

III. Правове забезпечення діяльності посадових осіб, від яких залежить вирішення земельних питань. Доцільним, на нашу думку, є проведення роз'яснювальної роботи для державних органів управління, органів

місцевого самоврядування стосовно проблемних питань вирішення земельних спорів.

IV. Профілактика земельних спорів (цьому сприяє правильне вирішення справ в судах). Важливим кроком у реалізації даного напрямку має стати запровадження єдиної судової практики щодо вирішення земельних спорів, яке, на нашу думку, може бути реалізоване шляхом створення спеціального судового органу, до прикладу Земельного суду, який би вирішував усі питання, що стосуються володіння, користування та розпорядження земельними ділянками.

Окрім того, на нашу думку необхідно окреслити завдання для удосконалення діяльності по вирішенню земельних спорів. Ми вважаємо, що перспективними для реформування в даній сфері є наступні напрямки: 1. децентралізація владних повноважень органів публічної влади та місцевого самоврядування у сфері вирішення земельних спорів; 2. запровадження електронних реєстрів, що міститимуть інформацію стосовно земельних ділянок; 3. запровадження технології «blockchain» у судовій діяльності; 4. кодифікація земельного законодавства; 5. залучення медіаторів до вирішення земельних спорів. Необхідно також, конкретно визначити у чинному законодавстві України відповідальність за земельні правопорушення. Важливо створити класифікацію, в основу якої покладено критерії об'єктного й суб'єктного складу земельних спорів.

Підводячи вищевикладене, можемо констатувати, що удосконалення процедури вирішення земельних спорів має здійснюватись у напрямках: реформування системи органів, що вирішують земельні спори, а також оптимізації й уніфікації процедури їх вирішення.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Дослідження зарубіжного досвіду вирішення земельних спорів дає можливість розробити функціональний механізм захисту земельних прав. Аналіз досвіду зарубіжних країн дозволив виявити загальну закономірність у вирішенні земельних та екологічних спорів, а саме участь спеціалізованих суддів. Такий підхід бачиться більш реальним для сучасної судової системи України, оскільки дійсно вирішення земельних спорів часом стосується не тільки майнових питань, а й питань пов'язаних з природно-ресурсними та екологічними організаціями. Тому поява спеціалізованих суддів в питаннях екологічного та земельного законодавства, в системі судів загальної юрисдикції бачиться вірним кроком на шляху до вдосконалення судового захисту земельних прав та вирішенню земельних спорів.

Створення дієвого механізму вирішення земельних спорів можливе шляхом: реформування системи органів, що вирішують земельні спори, кодифікацією земельного законодавства, а також оптимізації й уніфікації процедури їх вирішення.

ВИСНОВКИ

1. Історичний досвід вирішення земельних спорів дозволяє виокремити три періоди, а саме: 1. перший період до сімнадцятого року ХХ століття, який характеризувався переважанням адміністративної процедури вирішення земельних спорів; 2. радянський період, який здебільшого характеризується встановленням цілої низки межових законів, утворенням системи спеціальних органів по вирішенню межових спорів; 3. третій період – сучасний, з початку 90-х років ХХ століття – до теперішнього часу, особливість якого полягає у закріпленні переваги судових органів у вирішенні земельних спорів, прийняттям нового Земельного кодексу України, а також внесенням змін до низки нормативно – правових актів України.

2. Звернуто увагу, що законодавець активно використовує термін «земельний спір», проте, його офіційне тлумачення ні в Земельному кодексі, ні в будь-якому іншому нормативному правовому акті не міститься. Пропонується закріпити таке визначення земельного спору з урахуванням земельного законодавства, а саме земельний спір є правовідношенням, сформованими на підставі розбіжностей, які виникли під час застосування норм земельного права.

3. Зроблено висновок про те, що земельні спори вельми різноманітні, що обумовлює необхідність їх класифікації. Як показує практика вони можуть бути класифіковані за різними критеріями, такими як: об'єкт спору, його суб'єктний склад, зміст, характер спору тощо.

4. Відмічено, що проблему розмежування компетенції судів при розгляді земельних спорів не слід вирішувати суто формально, беручи до уваги тільки правовий статус учасників спору. З огляду на комплексний характер земельних відносин в кожному окремому випадку слід визначити характер спірних відносин, тобто їх належність до сфери публічного або приватного права, і, як наслідок, застосувати відповідні таким спірним відносинам форми судочинства.

5. Запропоновано, що з метою удосконалення правового регулювання вирішення земельних спорів органами місцевого самоврядування, в першу чергу необхідно внести зміни до Земельного кодексу України, закріпивши в обов'язковому порядку норми про деталізований порядок подання заяви, її реквізитів та порядку реєстрації, механізму визначення та формування комісії по розгляду земельних спорів, порядку інформування учасників спору, прийняття та виконання рішення, а також закріпити перелік заходів щодо виконання рішень по земельних спорах, які мають право вживати органи місцевого самоврядування.

6. Зазначено, що нині норми українського законодавства щодо процедур альтернативного вирішення земельних спорів мають фрагментарний і декларативний характер. Запропоновано таке визначення поняття «медіація»: медіація - це процес переговорів, у якому медіатор є організатором та управляє переговорами таким чином, щоб сторони дійшли найбільш вигідної та такої, що задовольняє інтереси обох сторін, угоди, у результаті виконання якої конфлікт між сторонами буде врегульовано.

7. Аналіз досвіду зарубіжних країн дозволив виявити загальну закономірність у вирішенні земельних та екологічних спорів, а саме участь спеціалізованих суддів. Зроблено висновок, що поява спеціалізованих земельних суддів в питаннях екологічного та земельного законодавства, в системі судів загальної юрисдикції бачиться вірним кроком на шляху до вдосконалення судового захисту земельних прав та вирішенню земельних спорів.

8. Створення дієвого механізму вирішення земельних спорів можливе шляхом: реформування системи органів, що вирішують земельні спори, кодифікацією земельного законодавства, а також оптимізації й уніфікації процедури їх вирішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гльницький О. В. Земельні спори та порядок їх вирішення в Україні: адміністративно-правовий підхід: Монографія. Львів, 2011. 338 с.
2. Яцун О. В. Особливості провадження по земельним спорам за участю суб'єктів публічної адміністрації в порядку адміністративного судочинства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2011. 18 с.
3. Янин В. Л. Российское законодательство X - XX веков. В 9 т. М.: Юрид. лит., 1984. Т. 1: Законодательство Древней Руси / под ред. В. Л. Янина; под общ. ред. О. И. Чистякова. 432 с.
4. Добротвор Н. М. Судебники Русского государства / под ред. Н. М. Добротвора. Горьковский гос. пед. ин-т, кафедра истории СССР ; отв. ред. Н. М. Добротвор, 1939. 56 с.
5. Нюрнберг А. М. Свод законов Российской империи. В 16 т. / сост. А. М. Нюрнберг. М.: Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1910. Т. 10, ч. 2: Свод законов межевых. 45 с.
6. Самойленко Д. В. Классификация споров о границах земельных участков. *Чёрные дыры в российском законодательстве*. 2019. № 1. С. 77 – 79.
7. Хрестоматия по истории государства и права СССР: дооктябрьский период / под ред. Ю. П. Титова, О. И. Чистякова. М.: Юрид. лит., 1990. 480 с.
8. Смаковский Д. С. Определение понятия «земельный спор» в научной и правоприменительной практике. *Успехи современной науки и образования*. 2016. Т. 6. № 10. С. 180 – 182.
9. Нецветаев А. Г. Земельное право : учеб. - метод. комплекс. М.: ЕАОИ, 2008. 386 с.

10. Алексеева Н. А. Правовые проблемы применения норм земельного права при разрешении земельных споров в Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2010. 18 с.
11. Фролов С. А. К вопросу о понятии и причинах возникновения земельных споров. *Символ науки*. 2017. № 10. С. 60 – 62.
12. Тоточенко Д. А. О соотношении понятий «земельный спор» и «спор о правах на земельный участок». *Российская юстиция*. 2015. № 1. С. 13 – 15.
13. Свешников Г. А. Рассмотрение споров, возникающих из земельных правоотношений, в исковом производстве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2014. 29 с.
14. Крапан Г. С. Конституционно-правовые основы защиты прав граждан на землю : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2009. С. 20.
15. Романов В. Споры, возникающие из земельных отношений. *Российская юстиция*, 1994. № 8. С. 22 – 24.
16. Тимонов А. І. Класифікація земельних спорів. *Тези IV Міжнародної наукової студентської конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави»*, (Харків, 24 квітня 2009 року). Х.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2009. С. 270 – 273.
17. Лейба Л. В. До питання класифікації земельних спорів. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2003. № 5. С. 207 – 213.
18. Бакуліна С. В. Узагальнення судової практики щодо розгляду публічно-правових та приватно-правових земельних спорів. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 2. Ч. 1. С. 39 – 44.
19. Гончар Л. У сфері земельних відносин загальносуспільні інтереси переважають над приватними інтересами окремих власників. URL: http://zib.com.ua/ua/3250-publichna_dominanta (дата звернення 05.11.2020).
20. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України у 2 т. І за відповід. ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. К. : Юрінком Інтер, 2013. 832 с.

21. Татьков В. Проблемы разграничения частноправовых и публичноправовых споров в сфере земельных отношений. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2014. № 2. С. 147 – 151.
22. Мірошніченко А. М. Земельне право України: [навчальний посібник]. К.: Інституту законодавства Верховної Ради України, 2007. 432 с.
23. Умеренко Ю. А. Практические вопросы рассмотрения земельных споров в Российской Федерации. *Современное право*. 2017. № 4. С. 70 – 77.
24. Земельний кодекс України від 16.10.2020. № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення 01.11.2020).
25. Мудрецька Г. В. Актуальні проблеми земельних правовідносин, що виникають у сфері позасудового вирішення земельних спорів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. №6. С. 74 – 77.
26. Цивільний процесуальний кодекс України від 13.08.2020. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення 02.11.2020).
27. Кодекс адміністративного судочинства України від 15.08.2020. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення 03.11.2020).
28. Про місцеве самоврядування в Україні: закон від 23.07.2020. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 04.11.2020).
29. Ясеновец І. А. Засоби досудового вирішення цивільних спорів: досвід США. *Держава і право*. 1998. № 6. С. 74 – 76.
30. Федчишин Д. В. До питання про процедури альтернативного вирішення земельних спорів в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2019. Вип. 1. С. 46 – 49.
31. Dowling-Hussey A. Conciliation: Coming out of the shadows. *Commercial Law Practitioner*. 2009. Vol. 16(3). P. 47 – 49.

32. Єрмоєнко Г. Медіація альтернативний спосіб розв'язання конфліктів, або і вівці цілі, і вовки не голодні. *Маркетинг в Україні*. 2011. № 5. С. 67–70.
33. Дудич Г. Застосування у сільському господарстві України зарубіжного досвіду удосконалення земельних відносин. *Аграрна економіка*. 2014. Т. 7. № 1 – 2. С. 101 – 107.
34. Чикильдина А. Ю. Земельные суды: зарубежный опыт. URL: <http://politika.snauka.ru/2014/02/1245> (дата звернення 06.11.2020).
35. Каюшникова Ю. Е. Сравнительно-правовой анализ особенностей национального законодательства в сфере охраны окружающей среды в странах БРИКС. *Вестник Волгоградского института бизнеса*. 2016. № 2 (35). С. 226 – 231.
36. Крассов О. И. Земельное и имущественное право в странах общего права: монография. М.: НОРМА ИНФРА-М, 2015. 416 с.
37. Добош З. А. Конституційно – правовий статус судової влади в США: історико – правові аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2019. Випуск 21. С. 254 – 263.
38. Урьяж Ю. П. Судебные системы западных государств / за ред. Ю. П. Урьяж, В. А. Туманов, С.А. Егоров и др.; отв. ред. В. А.Туманов. М.: Наука, 1991. 240 с.
39. Сухомлинова М. И. Специфика формирования системы информационного обеспечения управления региональным АПК. *Вестник Воронежского государственного аграрного университета*. 2013. Вып. 1 (36). С. 365 – 369.
40. Землекористування: сучасність та перспективи. / за ред. Артеменко В. П., Врублевський О. С. К.: Інститут громадянського суспільства: ТОВ «ІКЦ «Леста», 2005. 251 с.